

منبع : موسسه فرهنگی و اطلاع رسانی تبیان

مروری بر قیام پانزده خرداد ۱۳۴۲ به عنوان زمینه‌ساز انقلاب اسلامی

عباس خلجی مقدمه قیام، بروز امواج ناراضی‌تبی در میان يك قشر یا قشرهای مختلف جامعه، بر علیه نظام حاکم است که منجر به طغیان ناگهانی آنها می‌شود و موجب تغییراتی در برنامه‌ها، سیاستها، رهبری و مدیریت و یا نهادهای سیاسی جامعه می‌گردد. ولی ساختار و ارزشهای مسلط سیاسی و اجتماعی را دگرگون نمی‌سازد. زیرا هدف آن تنها نفس تغییر است؛ بدون آنکه جایگزینی در نظر داشته باشد. به عبارت دیگر، يك قیام اجتماعی، اگر چه با بسیج مردمی همراه است؛ اما طرح و برنامه‌ای مشخص، برای تغییر نهادهای اجتماعی و سیاسی ندارد. از این رو، تفاوت اساسی قیام و انقلاب، در ایدئولوژی و معنا و جایگاه تاریخی آنهاست. بدین ترتیب که، هدف قیام اجتماعی برخلاف انقلاب، تخریب و بازسازی سیاسی و اجتماعی يك جامعه نیست؛ بلکه به صورت غیر مستقیم بر نهادهای سیاسی و اجتماعی تاثیر می‌گذارد و به طور اساسی، به معنی اعتراض خشونت‌آمیز به وضعیت موجود است. با این حال قیام پانزده خرداد ۱۳۴۲، تغییرات بنیادینی در ساختار سیاسی - اجتماعی ایران ایجاد کرد و زمینه‌های پیروزی انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ را آماده ساخت.

پس از تعریف قیام، بایستی به شرایط تاریخی دوره‌ای که به قیام پانزده خرداد ۱۳۴۲ منجر شد، پرداخت و سپس خاستگاه، انگیزه‌ها و اهداف، ماهیت، فرایند و نتایج و پیامدهای این قیام خونین را تبیین کرد. زیرا قیام پانزده خرداد تاثیرات عمیقی بر ساختار سیاسی - اجتماعی و فکری - فرهنگی ایران گذاشت و به تعبیر امام خمینی(ره) "قیام ۱۵ خرداد اسطوره قدرت ستمشاهی را در هم شکست و افسانه‌ها و افسون‌ها را باطل کرد." ۳ پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ و استقرار دوباره رژیم شاه، رفته رفته حکومت مطلقه و استبدادی شاه تحکیم و تثبیت شد. در این رابطه، حمایت‌های بیدریغ آمریکا از سیاست‌های ضد مردمی شاه و فشار و اختناق حاکم بر جامعه که به وسیله ساواک صورت می‌گرفت، نقش اساسی داشت. اما در سال ۱۳۳۹، همزمان با تحولاتی که در صحنه سیاست بین‌الملل رخ داد، رژیم شاه ناچار به تغییر صوری سیاست‌های خود گردید و برخلاف میل باطنی خویش و فقط برای تظاهر به دموکراسی، نظام فرمایشی دو حزب دولتی موافق و مخالف، یعنی "ملیون" و "مردم" را راه انداخت. با پیروزی جان اف. کندی، نامزد حزب دمکرات در انتخابات ریاست جمهوری آمریکا، سیاست‌های داخلی و خارجی آن کشور، در آستانه دگرگونی خاصی قرار گرفت. زیرا کندی در پی آن بود که برای جلوگیری از قیام‌های مردمی در کشورهای جهان سوم که احتمال سرنگونی رژیم‌های وابسته به بلوک غرب، بویژه آمریکا را به دنبال داشت، رهبران این کشورها را به اجرای برنامه‌های اصلاحی خود، تشویق و ترغیب نماید. دکتین "انقلاب از بالا"ی روستو، معاون امنیت ملی کندی، شالوده این اصلاحات را تشکیل می‌داد.

همگام با کشورهای دیگر جهان سوم، این اصلاحات در قالب "فضای باز سیاسی کندی"؛ "اصلاحات ارضی"، "لایحه انجمن‌های ایالتی و ولایتی" و "انقلاب سفید"؛ در ابعاد مختلف سیاسی، اقتصادی، فرهنگی - حقوقی و اجتماعی، در ایران اجرا شد. اوج این برنامه‌های بنیان برافکن در "انقلاب سفید" که "انقلاب شاه و مردم"؛ نیز نام گرفت، تجلی یافت. این برنامه به اصطلاح انقلابی، در صدد تخریب بنیان‌های فرهنگی - اجتماعی ایران و مبارزه با فرهنگ مذهبی مردم ایران و به بیان دقیق‌تر، "اسلام‌زدایی" بود. اما این برنامه‌ها که با شرایط داخلی ایران سازگاری نداشت، موج بی ثباتی، نا آرامی و اعتراض مردم مسلمان ایران به رهبری نیروهای مذهبی که در راس آنها امام خمینی(ره) قرار داشت را برانگیخت. این نا آرامی و اعتراض، در نهایت منجر به قیام پانزده خرداد، در شهرهای بزرگ کشور، بویژه تهران، اصفهان، شیراز، مشهد، تبریز، و ... شد. اگرچه این قیام از نقطه نظر نظامی بشدت سرکوب شد؛ لکن زمینه‌های فکری - فرهنگی انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ را فراهم نمود. ۲

۱- خاستگاه قیام پانزده خرداد ۱۳۴۲

خاستگاه قیام از نقش و جایگاه روحانیت شیعه در جامعه ایران و پیروی مردم از آنها ناشی می‌شود. زیرا در طول یکصد سال اخیر تاریخ معاصر، روحانیت مبارز انقلابی به دلیل سیاستها و برنامه‌های ضد اسلامی سلسله قاجار و خاندان پهلوی، توده‌های مردم مسلمان ایران را بر علیه آنها بسیج کرده‌اند. در طول این یکصدسال، درک شیعه از مسایل سیاسی بتدریج دچار تحول شد و با سیاسی شدن افکار عمومی مردم، روحیه مبارزه‌جویی با نظام‌های طاغوتی در سربلندی آنها قرار گرفت. ابتدا قیام تنباکو بر علیه تسلط اقتصادی بیگانگان (انگلستان) شکل گرفت. سپس افکار عدالت‌جویانه و قانون خواهی در انقلاب مشروطیت و قانون اساسی مشروطه تبلور یافت. جنبش ملی شدن نفت نیز يك مبارزه ضد بریتانیایی بود که حیطة وسیع‌تری نسبت به قیام تنباکو داشت.

بالاخره نهضت پانزده خرداد ۱۳۴۲، در کوران اقدامات تسلط جویانه آمریکا که در پوشش يك سري اصلاحات سياسي، اقتصادي، فرهنگي - حقوقي و اجتماعي انجام مي‌شد، به وقوع پيوست و پایه‌هاي رژيم سلطنتي پهلوي را متزلزل کرد. در همه اين جنبشهاي سياسي - اجتماعي روحانيت مبارز شيعه نقش اصلي را برعهده داشت و قيام اخير، با تلاشهاي مجدانه امام خميني روي داد. ۴ امام خميني(ره) به عنوان يك مرجع و رهبر روشن ضمير، تهاجم فكري و فرهنگي دشمنان اسلام را در موارد گوناگون بخوبي دريافته بود و سعي در زدودن آثار آن داشت: آسيبهايي که ناشي از تبليغات فرهنگي رژيم شاه بود و جدايي دين از سياست، کويدن اسلام، ارائه مکتبهاي پوشالي، انحرافي و فربنده و دعوت مردم به آنها، ايجاد خودباختگي فرهنگي و نااميدي از فرهنگ اسلامي، محو معنويت جامعه، ايجاد سلطه فرهنگي و اشاعه برترتي باورهاي غربي، ايجاد و گسترش روشنفکري غرب زده، پاشيدن بذر نفاق بين مسلمين، ايجاد شکاف و تفرقه بين حوزه و دانشگاه، ترويج فساد اخلاقي و ... را در بر مي‌گرفت. سلطه عوامل استعمار و دولتهاي وابسته، ضربات جبران ناپذيري بر فرهنگ کشور وارد مي‌ساخت که حضرت امام، آنها را در دو مقوله "تلاش براي حذف اسلام و اسلام شناسان از سر راه منافع استعمار" و "ايجاد نظام آموزش استعماري" دسته بندي نموده است. ۵

۲ - انگیزه‌ها و اهداف قيام پانزده خرداد

همان گونه که گفته شد، منشا و خاستگاه قيام پانزده خرداد اندیشه‌هاي روحانيت مبارز شيعه، به رهبري حضرت امام خميني(ره) بود. در اندیشه‌ها و تفکر آن حضرت، تشکيل حکومت اسلامي و اجراي احکام اسلام جایگاه خاصي داشت. بر اين اساس، پياده شدن قوانين اسلام در حوزه‌هاي سياست، اقتصاد، فرهنگ و اجتماع از انگیزه‌هاي اصولي نبروهاي مذهبي محسوب مي‌شد. اما با توجه به تخطي رژيم شاه از حدود الهي و عدم اجراي احکام اسلام، امر به معروف و نهی از منکر، دفاع از سنتها و ارزشهاي اسلامي، مقابله با برنامه‌هاي استعماري آمریکا و اسرئيل، مبارزه با حاکميت و گسترش فرهنگ غربي که منافي با معيارهاي فرهنگ اسلام ناب محمدی بود، از انگیزه‌هاي نسل جديد روحانيت، براي ورود به عرصه سياسي کشور و وقوع قيام پانزده خرداد به شمار مي‌رفت. ۶ امام خميني در مرحله اول مبارزه خود، درصدد پيشگيري و کنترل حرکتهاي ضد مذهبي رژيم شاه برآمد. اما هنگامی که اين رژيم تهاجم همه جانبه خود را بر عليه حضرت امام و پيروانش آغاز کرد، شيوه ديگري براي مبارزه برگزيده شد که همانا رويارويي با اصل نظام شاهنشاهي بود.

انگیزه ديگر امام، مبارزه با صهيونيسم جهاني و عوامل داخلي آنها و صيانت از احکام اسلام و قرآن و حفاظت از استقلال کشور و جلوگیری از نفوذ بيشتري اعضاي فرقه ضاله بهائيت که به عنوان ستون پنجم اسرئيل در ايران عمل مي‌کردند، بود. رژيم شاه در سال ۱۳۲۸، به طور غير رسمي(دفاکتور) اسرئيل را به رسميت شناخته بود و زمينه نفوذ عوامل صهيونيسم را در ايران فراهم ساخته بود. ۷ امام خميني در پاسخ به تلگراف علمای همدان، در تاريخ ۱۶ ارديبهشت ۱۳۴۲، در اين باره فرمودند:

"... خطر اسرئيل و عمال ننگين آن اسلام و ايران را تهديد به زوال مي‌کند. من براي چند روز زندگي با عار و ننگ ارزشي قائل نيستم و از علماً اعلام و ساير طبقات مسلمين انتظار دارم که با تشريک مساعي قرآن و اسلام را از خطري که در پيش است نجات دهند... ۸ بنابراين، نبروهاي مذهبي که از امام خميني پيروي مي‌کردند، با انگیزه اوليه مخالفت با دستگيري امام خميني و انگیزه‌هاي اصلي دفاع از دين اسلام و ارزشها و احکام آن، در قيام پانزده خرداد شرکت کردند و اهداف رهبري نهضت را که در طول دو سال مبارزه (۱۳۴۲ - ۱۳۴۱) بيان شده بود، پيگيري کردند. اهداف اصلي امام خميني(ره) حاکميت قوانين اسلام و اجراي شريعت اسلامي و قطع زنجيرهاي وابستگي کشور از کشورهای استعمارگر و استکباري آمریکا و اسرئيل و ... بود. خلع ايادي داخلي آنها و براندازي اصل نظام شاهنشاهي و جايگزيني حکومت اسلامي براي جامه عمل پوشاندن به اهداف نهضت ضروري بود که امام خميني تلاش براي تحقق آنها را پيشه خود ساخته بود.

۳ - ماهيت قيام پانزده خرداد ۱۳۴۲

با توجه به اینکه، ماهيت اصلي سياستها و برنامه‌هاي رژيم شاه، مبارزه با فرهنگ مذهبي مردم ايران بود و ۹ اين مساله با روحيه مذهبي مردم سازگار نبود، به طور طبيعي، قيام پانزده خرداد داراي ماهيت اصلي ديني و مذهبي بود. زيرا اين قيام براي دفاع از فرهنگ اسلامي و ارزشها و هنجارهاي مذهبي مردم ايران به وقوع پيوست.

در بررسي پديده‌هاي اجتماعي، توجه به عناصر آن بسيار مهمند. عناصر اصلي اين قيام شامل نبروهاي قيام و به بيان ديگر، رهبري قيام و مردم است که توسط ايدئولوژي و اندیشه نهضت به همديگر پيوند خورده‌اند. ايدئولوژي و تفکر قيام، همانا اندیشه‌هاي ناب مذهبي بود. در واقع، اندیشه‌ها و افکار، انگیزه‌ها و اهداف و آرمانها و آرزوهاي مردم ايران، از زبان رهبر نهضت، يعني امام خميني بيان مي‌شد. ۱۰ امام خميني با نفي تز استعماري "جدايي دين از سياست" و تاکيد بر نظريه مرحوم سيد

حسن مدرس مبنی بر "دیانت ما عین سیاست ما، و سیاست ما عین دیانت ماست"، و با صدور فرمان تحریم تقیه نقطه عطفی در فرهنگ سیاسی کشور ایجاد کرد که پایان دوران از خودبیگانگی را بشارت می‌داد. ۱۱ آن حضرت با ذکر عبارات "تقیه حرام است و اظهار حقایق واجب (ولو بلغ ما بلغ) ۱۳"، به مثابه پیشوای روحانی و سیاسی مردم ایران، "تقیه" را که موجب خمودگی و افسردگی سیاسی مردم شده بود، مطرود دانسته و نظرات سیاسی - مذهبی خود را بیان کرد و بدینسان، عنوان بزرگترین مصلح تاریخ ایران و اسلام را به خود اختصاص داد. زیرا این عمل به منزله اصلاح طرز تفکر و روحیه مردم ایران بود. بدین ترتیب، رژیم شاه را بر سر دو راهی خطرناکی قرار داد. چون از یک سو، رهبری مذهبی شیعه، سیاستهای استبدادی شاه را به طور علنی و رسمی مورد حمله قرار می‌داد و از سوی دیگر، دولت از رویارویی علنی با مذهب بیمناک بود.

بنابراین، قیام پانزده خرداد ۱۳۴۲، دارای ویژگیهایی بود که هیچ یک از جنبشهای سیاسی - اجتماعی پیشین ایران، واجد همه این خصوصیات نبودند. این مساله، قیام پانزده خرداد را یک حرکت سیاسی - اجتماعی و فکری - فرهنگی منحصر به فرد می‌سازد که نقطه عطفی در سیر تحولات سیاسی - اجتماعی ایران پدید آورد و سمت و سوی مذهبی بدان بخشید.

ویژگی اصلی قیام پانزده خرداد، جنبه مذهبی آن بود که با حضور رهبران مذهبی و روحانیت معظم شیعه، توده‌های مختلف مردم ایران نیز در آن مشارکت جستند.

"بنابراین، در این مورد که حرکت پانزدهم خرداد، یک قیام صددرصد اسلامی - مردمی بوده هیچ تردیدی نیست. در واقع مرجعیت تقلید، به شکلی کاملاً روشن عامل مذهب را عامل اصلی مبارزه مردم علیه رژیم معرفی نمود. از طرفی چون اکثریت مردم ایران مسلمان هستند و انگیزه‌های مذهبی بیشتر از هر چیز دیگری در آنها تاثیر دارد، به پیروی از اصول اسلامی و به تبعیت از دستورات ائمه اطهار آماده بودند تا پا به میدان مبارزه بگذارند." ۱۳ ویژگیهای دیگر این نهضت عبارتند از:

۱ - قرار گرفتن مرجعیت شیعه در سطح رهبری نیروهای مذهبی. هنگامی که امام خمینی(ره) به عنوان یک مرجع تقلید، رهبری یک جنبش سیاسی - اجتماعی و فکری - فرهنگی را بر عهده گرفت، دیگر مراجع را نیز با خود همراه کرد.

۲ - فراگیری و پوشش دادن به حرکت‌های سیاسی موجود. حضور امام خمینی نیروهای مذهبی را گرد هم آورد و از تفرقه آنها جلوگیری کرد.

۳ - رویارویی با اصل نظام شاهنشاهی. در حالی که، جنبشهای پیشین دارای این ویژگی نبودند.

۴ - ضد امپریالیسم و ضد صهیونیسم بودن مبارزه. امام خمینی(ره) از ابتدای نهضت خود قدرتهای استعماری شرق و غرب و صهیونیسم جهانی و اسرائیل را به مبارزه طلبید.

۵ - ممانعت از اجرای سیاست دموکراسی کنترل شده کندي که در دیگر کشورهای وابسته جهان سوم در حال اجرا بود. زیرا حرکت امام خمینی(ره)، رژیم شاه را ناگزیر به اعمال خشونت کرد و بدین ترتیب، چهره واقعی این رژیم برای جهانیان و مردم ایران روشن‌تر شد.

۶ - آشکار شدن قدرت مذهب به وسیله بسیج گسترده مردمی و مقاومت در مقابل برنامه‌های نامشروع شاه. ۱۴

۴ - فرایند قیام پانزده خرداد ۱۳۴۲

اولین شعله‌های آتش مخالفت با سیاستهای ضد اسلامی و غیر مردمی رژیم شاه، پس از تصویب لایحه انجمنهای ایالتی و ولایتی برافروخته شد. زیرا، براساس این تصویبنامه که به صورت غیر قانونی و به هنگام تعطیلی مجلسهای شورای ملی و سنا، در هیات دولت اسدالله علم تهیه، تنظیم و تصویب شده بود، رسمیت دین اسلام از قانون اساسی کشور لغو می‌شد. نمایندگان انجمن‌های مذکور، در مراسم تحلیف به جای قرآن مجید به کتاب آسمانی سوگند یاد می‌کردند و بدین ترتیب، زمینه‌های حقوقی و قانونی به قدرت رسیدن پنهانی و عوامل اسرائیل در ایران فراهم می‌شد. همچنین، با هیاهوی اعطای حق رای به زنان، و سوء استفاده از آن، مخالفین برنامه‌های رژیم شاه، مخالف آزادی زنان قلمداد می‌شدند، اما رژیم شاه به دلیل مخالفت گسترده نیروهای مذهبی، مجبور به لغو رسمی این تصویبنامه شد. با این حال، اعتراض به رژیم شاه ادامه یافت و با اعلام رفراندم "انقلاب سفید" اوج گرفت. برای خاموشی صدای مخالفین، نیروهای مسلح و عوامل امنیتی رژیم شاه به مدرسه فیضیه قم که در آن مجلس بزرگداشت شهادت امام صادق برپا بود، حمله کردند. این واقعه خونین و حوادث بعدی، مانند دستگیری طلاب و اعزام آنان

به سربازي، بر آتش خشم مردم دامن زد. سخنراني پرشور و تاريخي حضرت امام خميني، در عصر عاشوراي ۱۳۸۳ (۱۳ خرداد ۱۳۴۲) که در آن شديدترين حملات خود را متوجه شخص شاه، آمريکا و اسرائيل نمودو آنها را عامل بدبختي مملکت دانست، تاب و توان رژيم شاه را به پايان رساند. اين رژيم، در يك حرکت انفعالي، اقدام به دستگيري و انتقال امام به تهران نمود. پخش خبر دستگيري آن حضرت، موج اعتراض اقشار گوناگون مردم ايران را به گونه‌اي باور نکردني برانگيخت. اين مساله، مورد تايد بيشتر محققان و نويسندگان تاريخ معاصر ايران مي‌باشد. ۱۵ صدها هزار نفر از مردم ايران، در شهرهاي تهران، قم، مشهد، شيراز، اصفهان، تبريز، ورامين و ... به تظاهرات و راهپيمايي پرداختند. اين راهپيمايي با شدت هرچه تمامتر به خاک و خون کشيده شد و هزاران نفر از تظاهرکنندگان (حدود پانزده تا بيست هزار نفر) به شهادت رسيدند. رژيم شاه براي چندين بار توانست، با کشتار مردم ايران حاکميت خود را براي پانزده سال ديگر تضمين کند. حاکميتي که با خفقان مطلق و استبداد کامل همراه بود. حاکميتي که به بهاي کشتار هزاران نفر از فرزندان اين ملت و تبعيد رهبر قيام به دست آمده بود.

۵ - نتايج و پيامدهاي قيام پانزده خرداد ۱۳۴۲

قيام پانزده خرداد، اگرچه در ظاهر با شکست روبرو شد، اما تاثيرات بلند مدت خود را بر روند سياسي و اجتماعي ايران باقي گذاشت. اين تاثيرات عميق، ناشي از ويژگيهاي ناب اين قيام بود که عبارتند از: فراگيري نهضت و حضور همه گروهها، قشرها و طبقات اجتماعي در روند مبارزه؛ مذهبي بودن نهضت و حضور نيروهاي مذهبي در آن که موجب حضور گسترده مردم در جريان مبارزه شد؛ پيروي از مباني دين اسلام در جريان مبارزه؛ مشخص بودن رهبري مبارزه که در وجود امام خميني تجلي يافته بود؛ اخلاص و قاطعيت رهبر نهضت؛ جنبه بيگانه ستيزي جنبش که لبه تيز آن متوجه آمريکا، اسرائيل و شخص شاه بود.

با توجه به اين خصوصيات، نتايج و پيامدهاي قيام را مي‌توان، به اختصار اينگونه برشمرد:

۱ - افزايش رشد سياسي روحانيت و حوزه هاي علميه و ورود آنها به عرصه سياست کشور؛ ۲ - الگو قرار گرفتن مذهب براي مبارزه و رويکرد بيشتر نيروهاي مبارز به مذهب؛ ۳ - رشد و آگاهي توده‌هاي مردم و تکامل مبارزات آنان؛ ۴ - افشاي چهره منافقانه و ریاکارانه شاه و روشن شدن ماهيت رژيم وي پراي مردم؛ ۵ - بي اعتبار شدن شرق و غرب، به دليل موضع گيرهاي منفي آمريکا و شوروي در مقابل قيام مذکور؛ ۶ - تثبيت مرجعيت و رهبري امام خميني با تايد مراجع و علما و حمايت و پشتيباني مردم؛ ۷ - روشن شدن ماهيت گروه هاي سياسي وابسته و ليبرال و محو شدن جاذبه گروههاي سياسي غير مذهبي؛ ۸ - توسل به شيوه مبارزه قهرآمیز، توسط برخي گروه هاي مبارز؛ ۹ - احساس ضرورت ايجاد تشکّل براي ادامه مبارزه با رژيم؛ ۱۰ - تبين نظريه "ولايت فقيه" ۱۶، به عنوان نظام حکومتي جايگزين رژيم شاه، توسط امام خميني به طور کلي، قيام اسلامي و فراگير مردم ايران در پانزدهم خرداد ۱۳۴۲، باعث افزايش آگاهي سياسي مردم و حضور بيشتر آنها در صحنه شد و با تثبيت رهبري امام خميني (ره)، گروه‌هاي سياسي غير مذهبي به حاشيه رانده شدند. امام خميني (ره) با بهره‌گيري از تجارب گذشته و با ارائه نظريه "ولايت فقيه" که پس از پيروزي انقلاب اسلامي، شالوده قانون اساسي جمهوري اسلامي ايران شد، نظام سياسي جايگزين حکومت سلطنتي را تبين کرد. با پيروزي انقلاب اسلامي در سال ۱۳۵۷، اين نظريه جامه عمل پوشيد و اساس نظام جمهوري اسلامي ايران را پي ريزي کرد.

امام خميني (ره) با دميدن روح خودباوري و نفي از خودبيگانگي، زمينه‌هاي بازگشت به خويشتن را در ميان قشر جوان و روشنفکر دانشگاهي فراهم ساخت و باعث رويکرد نيروهاي سياسي، اجتماعي و فرهنگي کشور به سوي مذهب شد. بنا بر اين، نهضت فکري - فرهنگي پانزده خرداد به رهبري امام خميني (ره) تاثيرات عميق و شگرفي بر ساختار سياسي، فرهنگي و اجتماعي ايران گذاشت و نتايج و پيامدهاي سازنده و مطلوبي به بار آورد. در واقع، آماده‌سازي شرايط و زمينه‌هاي لازم و نيروهاي انقلاب اسلامي را در دامن خود پرورش داد.

۱. ر.ک. بشيريه، حسين. انقلاب و بسيج سياسي، تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۲، ص. ۱۱ و ۱۵

۲. خميني، امام (روح الله). صحيفه نور، مجموعه رهنمودهاي امام خميني، تهران: سازمان مدارك فرهنگي انقلاب اسلامي، ۱۳۷۱، جلد نوزدهم، ص ۱۶۵.

۳. ر.ک. علي بابايي، غلامرضا. فرهنگ علوم سياسي، دو جلد، چاپ دوم، تهران: شرکت نشر و پخش ويس، ۱۳۶۹، جلد دوم، ص. ۶۲.

۴. رك. عنایت، حمید. انقلاب در ایران سال ۱۳۷۹، (تشیع، ایدئولوژی سیاسی انقلاب اسلامی)، ترجمه منتظر لطف، درآمدی بر ریشه‌های انقلاب اسلامی، مجموعه مقالات، به کوشش عبدالوهاب فراتی، قم: معاونت امور اساتید و دروس معارف اسلامی، ۱۳۷۶، ص.ص. ۱۶۲ - ۱۴۴، ص.ص. ۱۵۸ - ۱۵۳.
۵. رك. خلجی، عباس، تاثیر اصلاحات دوره ۴۲ - ۱۳۳۹ بر وقوع قیام پانزده خرداد ۱۳۴۲، پایان نامه دوره کارشناسی ارشد علوم سیاسی، سال تحصیلی ۷۸ - ۱۳۷۷، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، ص.ص. ۱۴۰ - ۱۳۹. همچنین رك. صدیق اورعی، غلامرضا. اندیشه امام خمینی(ره) درباره تغییر جامعه، تهران: موسسه انتشاراتی سوره، ۱۳۷۳، ص.ص. ۵۶ - ۵۰.
۶. رك. همان، ص. ۱۴۷.
۷. رك. ازغندی، علیرضا. روابط خارجی ایران، "دولت دست نشانده"، ۱۳۵۷ - ۱۳۳۰، تهران: نشر قومس، ۱۳۷۶، ص.ص. ۴۳۰ - ۴۰۹.
۸. خمینی، امام (روح الله). صحیفه نور، مجموعه رهنمودهای امام خمینی، تهران: مرکز مدارك فرهنگي انقلاب اسلامی، ۱۳۶۱، جلد اول، ص.ص. ۵۱ - ۵۰.
۹. رك. عمید زنجانی، عباسعلی. انقلاب اسلامی و ریشه‌های آن، چاپ سوم، تهران: نشر کتاب سیاسی، ۱۳۶۹، ص.ص. ۴۴۸ - ۴۴۷.
۱۰. رك. روحانی، حسن. انقلاب اسلامی: ریشه‌ها و چالشها، تهران: مرکز پژوهشهای مجلس شورای اسلامی ایران، ۱۳۷۶، ص. ۷۸.
۱۱. رك. عسگری، مهدی. قدرت علمای شیعه، بی جا: بی نا، بی تا، ص. ۷۳.
۱۲. روحانی(زیارتی)، سید حمید. بررسی و تحلیلی از: نهضت امام خمینی، چاپ یازدهم، تهران: انتشارات راه امام، ۱۳۶۰، ص.ص. ۳۷۲ - ۳۷۱.
۱۳. باقری، علی. خاطرات پانزده خرداد، تهران: حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۴، جلد دوم، ص.ص. ۲۰ - ۱۹.
۱۴. رك. پارسانیا، حمید. حدیث پیمان، پژوهشی در انقلاب اسلامی، چاپ دوم، [قم]: معاونت امور اساتید و دروس معارف اسلامی، ۱۳۷۶، ص.ص. ۳۰۵ - ۳۰۳.
۱۵. رك. خلجی. پیشین، ص.ص. ۱۷۴ - ۱۷۳، در این منبع، مشخصات بیست اثر علمی که عامل اصلی انگیزش مردم برای قیام پانزده خرداد ۱۳۴۲ را دستگیری امام خمینی(ره) به وسیله رژیم شاه قلمداد نموده‌اند، آورده شده است.
۱۶. رك. خمینی، امام(روح الله). ولایت فقیه "حکومت اسلامی"، بی جا: بی نا، بی تا.